

І.І. Д'яконова

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Банки є найстарішими і найпоширенішими кредитними установами, що виконують для своїх клієнтів такі операції, як ведення депозитних рахунків, безготівкове перерахування коштів, збереження заощаджень, видача кредитів тощо. Тому вони завжди мали і матимуть велике значення для розвитку економіки держави.

Будь-які зміни у функціонуванні банківської системи впливають на інтереси всіх суб'єктів господарювання, кожного члена суспільства і разом із тим можуть призвести до дестабілізації економічної, політичної, соціальної та інших сфер суспільного життя. Натомість гармонізація грошових потоків відповідно до потреб економіки, управління попитом і пропозицією грошей, що досягаються за активної участі банківської системи, здатні нейтралізувати диспропорції між сукупним попитом і пропозицією в економіці, надати позитивного руху макроекономічному середовищу. У свою чергу макроекономічне середовище також справляє безпосередній вплив на банківську систему, причому, як свідчить досвід функціонування банківських систем, він може бути як негативним, так і позитивним.

Тому дослідження історичних аспектів розвитку банківської системи є необхідною умовою у процесі визначення зв'язків цієї системи та розробки концепції подальшого розвитку банківської системи України.

Питаннями історичних аспектів розвитку грошово-кредитної системи

України останніми роками займались такі автори: В.С. Стельмах [1, 2], І.В. Сало [1], Н.І. Гребеник [3], Г.Т. Карчева [6], М.І. Пшик [7] та інші.

Так, Н.І. Гребеник [3] виділяє три етапи розвитку грошово-кредитної системи України (I етап – 1991-1995 рр.; II – 1996-1999 рр.; III етап – 2000-2006 рр). При цьому увага акцентується переважно на зміні концепцій грошової системи, розвитку саме монетарної сфери.

У монографії І.О. Лютого [5] “Грошово-кредитна політика в умовах перехідної економіки” виділено такі етапи формування банківської системи України:

1. Перший етап (1991-1992 рр.) НБУ починає перереєстрацію комерційних банків, які були зареєстровані Держбанком СРСР. Акціонуються державні банки, відбувається процес перетворення державних спеціалізованих банків на комерційні. “Із 2 жовтня 1991 р. Національний банк починає перереєстрацію комерційних банків України, які були зареєстровані Державним банком СРСР. У цей самий період галузевий капітал, тобто частина капіталу, вкладеного в комерційні банки різними державними установами, поступово зливається з капіталом спільних і малих підприємств, акціонерних товариств. Державні банки Промінвестбанк СРСР, Агропромбанк, Укрсоцбанк акціонуються, а вірніше приватизуються персоналом банків і основними клієнтами. Процес

© Д'яконова Ірина Іванівна – кандидат економічних наук, доцент.

Українська академія банківської справи НБУ, Суми.

приватизації державного майна швидко і без застережень проходить у банківській сфері”.

2. Другий етап (1992-1993 рр.). З'являються банки “нової хвилі” – Аваль, Інко, Відродження, Трансбанк, ПриватБанк. У цей самий період починається масове створення дрібних банків, які при невеликих капіталах заробляли гроші на інфляційних процесах. Кінець 1992 р. – 133 банки, 1993 р. – 211, на кінець 1995 р. – 230 банків.

3. Третій етап (1994-1996 рр.) Припинилися інфляційні процеси і запроваджена система регулювання діяльності банків (1994 р. – ліквідовано 11 банків, 1995 р. – 20, 1996 р. – 45 банків). Відкриваються представництва іноземних банків, близько 70 банків змінили власників. Водночас немає єдиної концепції становлення і розвитку банківської системи.

4. Четвертий етап (1996-1998 рр.) Відбувається стабілізація банківської системи, посилення контролю і запровадження національної валюти – гривні.

Г.Т. Карчева виділяє чотири етапи в історії розвитку банківської системи України виходячи з макроекономічної ситуації, грошово-кредитної політики, фінансового стану банків [6].

Отже, єдиної точки зору стосовно еволюційних етапів грошово-кредитної системи України немає.

Існування невизначеності щодо етапів розвитку банківської системи України доводить доцільність продовження дослідження еволюції банківської системи України в контексті макроекономічного розвитку, оскільки банківська система є складовою економічної системи країни.

Мета статті полягає в уточненні часових інтервалів етапів розвитку

банківської системи України та їх характеристики.

Найважливішою функцією банків ще у період їх створення було посередництво у кредиті, необхідність якого обумовлювалася тим, що безпосереднє надання вільних грошових капіталів у позику їх власниками промисловим і торговим підприємцям наштовхувалося на ряд перешкод:

1) попит на кредити не збігався з розмірами грошових капіталів, які пропонувалися в позику, тобто фіксувалась недостатність капіталу для позик;

2) час повернення грошових капіталів, узятих у позику в позикових капіталістів, закономірно не збігався з термінами вивільнення капіталів у позикових капіталістів і як такий не міг задовольнити потребу позичальників;

3) загальна непоінформованість власників грошового капіталу про кредитоспроможність позичальників.

Банки здійснюють такі функції:

1) передача грошових капіталів у користування промисловим і торговим підприємцям у вигляді позик. Цю функцію можна також визначити як посередництво у кредиті;

2) зберігання коштів і здійснення грошових розрахунків – готівкових і безготівкових. Маємо посередництво у платежах;

3) мобілізація заощаджень і доходів різних верств суспільства та надання їх на умовах платності й повернення у визначений термін у розпорядження промислових і торгових підприємців, унаслідок чого ці доходи і заощадження перетворюються на капітал;

4) створення деяких видів кредитних знарядь обігу, зокрема випуск банківських білетів емісійними банками.

Виконуючи перераховані функції, банки активно сприяють розвитку економіки держави.

На сьогодні аксіомою є те, що в будь-якому суспільстві існують і діють такі системи: економічна; фінансова; кредитна, складовою якої є банківська система. Незважаючи на те що ми поставили банківську систему останньою, але саме вона є сполучною ланкою суб'єктів економіки.

Слід відзначити, що ще у період із 1880 по 1917 р. акціонерні комерційні банки зайняли ключові позиції в економіці України [1].

До 1917 р. у Росії існувала трирівнева банківська система: Держбанк; комерційні й ощадні банки; спеціальні кредитні інститути. На відміну від західних країн третій рівень був не досить розвинений у зв'язку з нерозвиненістю ринку капіталів і цінних паперів. Особливістю банківської системи дореволюційної Росії була її концентрація в декількох великих банках, проте у цілому банки здійснювали операції, характерні для банків інших країн.

Банківська система України в той період була представлена Київською, Харківською, Одеською конторами і Полтавським відділенням Державного банку Російської імперії. У період із 1897 по 1914 р. у Росії фактично не існувало банкнотного обігу. Був обіг золотих сертифікатів, оскільки банкноти забезпечувалися золотим запасом більш ніж на 100%. Цьому етапу передували запровадження під час грошової реформи 1839-1843 рр. срібного монеталізму і проведення у 1895-1897 рр. переходу до золотого монеталізму.

Найважливішою функцією банків у період їх створення було посередництво у кредиті, необхідність якого обумовлювалася тим, що безпосереднє надання вільних грошових капіталів у позику їх власниками промисловим і торговим підприємцям наштовхувалося на ряд перешкод:

1) незбіг розмірів грошового капіталу, що пропонується в позику, з розмірами попиту на нього;

2) незбіг термінів вивільнення грошових капіталів у позикових капіталістів із термінами, на які вони потрібні позичальникам;

3) непоінформованість власників грошового капіталу про кредитоспроможність позичальників.

Форма устрою держави, частка державної власності в економіці визначають адекватну участь держави в банківській системі країни. При цьому міра операційної свободи банків адекватна мірі лібералізації інших галузей економіки. У зв'язку з цим зрозуміло, чому після революції 1917 р. була проведена націоналізація всіх банків, а на базі Держбанку створений Народний банк, який згодом злився з Наркомфіном. У цей період фактично були відсутні товарно-грошові відносини. Так, у 20-х роках ХХ ст. основна частка заробітної плати виплачувалася в натуральній формі, одночасно була відмінена квартплата й інші комунальні платежі. У цей період була проголошена ідея необхідності одного великого державного банку з розгалуженою мережею відділень по всій країні. Цей банк був покликаний виконувати функції інструменту управління централізованою плановою економікою.

У ході реформи 1922-1923 рр. була зроблена спроба частково відновити товарно-грошові відносини. Проведені дві деномінації, запроваджена державна монополія на купівлю золота, платини й іноземної валюти, випущені "червінці", 25% яких були забезпечені золотом, а решта – векселями і активами, що реалізовувалися без будь-яких проблем.

Період 1917-1922 рр. був пов'язаний із здобуттям державної незалежності

для України. На національній банківській системі це позначилося введенням власної валюти – гривні. Однак уже із 1919 р. починається період націоналізації недержавних кредитних інститутів.

Нова економічна політика на початку 20-х років ХХ ст. сприяла певному поживленню в банківській системі. До 1925 р., окрім державного банку, в Україні функціонували акціонерні банки, кооперативні та комунальні банки, товариства сільськогосподарського і взаємного кредиту. У 1929 р. після ухвалення статуту Держбанку СРСР усі республіканські й обласні контори банків були оголошені його філіями.

У результаті реформи 1930 р. були ліквідовані всі недержавні банки і відповідно – комерційна основа для кредитування. Завершилася реформа створенням спеціалізованих державних банків, а саме: банку фінансування капітального будівництва й електрогосподарства, банку фінансування соціалістичного землеробства, банку фінансування капітального будівництва кооперації, банку фінансування житлового будівництва.

У ході другої світової війни запроваджується нормована реалізація товарів за картками за довоєнними цінами, на 100% збільшується податок на прибуток, створюються фонди Оборони і Радянської Армії, випускаються військові позики.

Що стосується наступного етапу формування банківської системи, то слід зупинитися на періоді 1988 р. – до сьогодні. Етапи розвитку банківської системи України виділяють у своїх роботах різні фахівці. Зокрема, можна відзначити посібник М.П. Денисенка “Гроші та кредит у банківській справі” [4].

Відповідно до Конституції СРСР управління грошовою системою здійснював Уряд, а органом, що виконував укази Уряду, був Держбанк, який мав свої філії в союзних республіках.

У 1987-1988 рр. проведена чергова реформа кредитної системи СРСР, що відбувалася у два етапи. Перший етап був пов'язаний зі створенням дворівневої банківської системи, що складалася з Центрального банку і п'яти спеціалізованих державних банків. На базі установ Держбанку і Будбанку були створені Промбудбанк СРСР, Агропромбанк СРСР, Банк житлово-комунального господарства і соціального розвитку, на базі системи ощадних банків – Ощадний банк СРСР, а на базі Банку для зовнішньої торгівлі – Зовнішекономбанк СРСР. Був задекларований перехід банків на самофінансування та удосконалення форм і методів кредитування.

Другий етап реформи допускав створення системи комерційних банків, виведення Центрального банку з підпорядкування Уряду і надання йому незалежних функцій щодо реалізації грошово-кредитної політики і створення спеціалізованих фінансово-кредитних інститутів.

Спеціалізовані банки, що працювали за галузевим принципом, як і раніше, залишалися інститутами державного управління і в повному обсязі не виконували функцій, властивих банку.

Погоджуючись із таким визначенням етапів створення і розвитку банківської системи України І.О. Лютого [5], на нашу думку, їх слід доповнити (табл. 1):

по-перше, етапом створення прототипу системи українських комерційних

банків у складі банківської системи СРСР (1988-1990 рр.);

по-друге, етапом розвитку банківської системи України в умовах стабілізації та розвитку економіки (2000 р. – до сьогодні).

Найважливішою подією в розвитку нашої незалежної держави була здійснена Національним банком грошова реформа, тому що головну роль у проведенні цієї реформи відіграла

Таблиця 1. Етапи створення і розвитку банківської системи України

Часовий інтервал	Функціональне призначення
1988-1990 рр.	Створення прототипу системи українських комерційних банків у складі банківської системи СРСР
1991 р. – I півріччя 1992 р.	Перереєстрація українських комерційних банків і початок формування банківської системи незалежної України
II півріччя 1992 р. – 1993 р.	Розвиток банківської системи України у період економічної та політичної незалежності
1994-1996 рр.	Розвиток банківської системи України за рахунок удосконалення монетарних методів
1997-2000 рр.	Розвиток банківської системи в умовах фінансово-економічної кризи
2000 р. – до сьогодні	Розвиток банківської системи України в умовах стабілізації та розвитку економіки. Етап удосконалень і реорганізації банків України

У ході проведення реформи було не лише введено національну грошову одиницю – гривню, а також створено передумови для стабілізації грошової системи та перетворення грошей на важливий стимулюючий фактор економічного розвитку – національну валюту. Нині, уже із XXI ст., коли Україна стала повноправним членом світової спільноти, бачимо, що запровадження власної грошової одиниці – гривні символізувало відродження незалежної Української держави, значне підвищення її авторитету на міжнародному рівні.

Першим кроком було введення у січні 1992 р. у готівковий обіг, так би мовити, тимчасових національних грошей – українського карбованця

вітчизняна банківська система. Уведення національної валюти – гривні викликалось рядом основних чинників, а саме необхідністю:

1) виходу з імперської рублевої зони;

2) боротьби зі зростаючими інфляційними процесами;

3) прийняття дієвих заходів зі стабілізації та розвитку економіки.

(купонів багаторазового використання). Водночас обслуговування безготівкового обігу, на який припадала основна маса розрахунків між підприємствами й установами, здійснювалося рублем – грошовою одиницею колишнього СРСР. Натомість уже у листопаді 1992 р. функціонування рубля у грошовому обігу України повністю припиняється і єдиним законним засобом платежу в готівковому і безготівковому обігу стає український карбованець. У результаті Україна вийшла з кола країн рублевої зони, які використовували рубль як грошову одиницю, і заклала вагомі правові основи для створення власної грошової системи.

З введенням карбованця Національний банк одразу започаткував курсоутворення, запровадив національну

платіжну систему, створив механізм міждержавних розрахунків, почав формувати валютний ринок, постійно його лібералізуючи, було вилучено із готівкового обігу іноземну валюту, а головне – започатковано золотовалютний резерв.

Поступово український карбованець, незважаючи на тимчасовий статус, набув усіх ознак звичайної грошової одиниці, хоча водночас він увібрав увесь негатив економічних проблем перехідного періоду зростання дефіциту бюджету, гіперінфляцію, знецінення національної валюти.

Для подолання високої інфляції Президент, Кабінет Міністрів та Національний банк України із жовтня 1994 р. запроваджують програму антиінфляційних заходів. У 1995 р. – першій половині 1996 р. ця програма антиінфляційних заходів забезпечила значне посилення стабілізаційних процесів в економіці та фінансах України.

Відповідно суттєво уповільнилися інфляційні процеси (темпи інфляції зменшилися із 10256% у 1993 р. до 252% у 1995 р.), які вже в 1996 р. набули стабільного характеру. Так, у червні-липні 1996 р. щомісячні темпи інфляції знизилися до 0,1%.

Аналіз наведених даних свідчить, що в 1995 р. порівняно із 1994 р. реальний ВВП скоротився із 85,8 до 77,1%, заробітна плата підвищилася із 48,5 до 85,4%, а інфляція становила 500,7% порівняно з 10255,1, тоді як грошова маса зменшилась із 1928,0 до 667,2%. Якщо проаналізувати динаміку зазначених показників, то можна зробити висновок, що до 1995 р. між ними не було практично жодної узгодженості. Натомість уже із 1996 р. спостерігаємо чітку тенденцію зближення темпів зміни реального внутрішнього валового продукту та заробітної плати, а також темпів зростання інфляції та грошової маси, що відображає позитивну динаміку макроекономічних показників (табл. 2).

Таблиця 2. Динаміка макроекономічних показників України за період 1992-1997 рр., %*

Станом на 1 січня	Показник			
	реальний внутрішній валовий продукт (до попереднього року)	реальна заробітна плата (до попереднього року)	індекс інфляції	грошова маса (до попереднього року)
1992	91,3	100	390,0	179,4
1993	90,1	61,3	2100,5	1048,2
1994	85,8	48,5	10255,1	1928,0
1995	77,1	85,4	500,7	667,2
1996	87,8	128,1	281,7	215,5
1997	90,0	86,2	139,7	135,1

* Офіційна статистика НБ. – <http://www.bank.gov.ua/Macro/index.htm>.

Стабілізаційні заходи позитивно вплинули на сповільнення темпів спаду обсягів валового внутрішнього продукту і промислового виробництва – відповідно із 23 та 27,3% у 1994 р. до 10 та 51% у 1996 р. Поступово зміцнювався курс

національної валюти. Починаючи з березня 1996 р. уперше намітилася тенденція до зростання курсу українського карбованця щодо іноземних валют, поліпшилися результати зовнішньоекономічної діяльності,

нарешті активізувалася підприємницька діяльність інших суб'єктів економіки, почався процес зростання грошових доходів і заощаджень населення.

Поліпшення економічних процесів на мікро- і макрорівні, а у цілому й макроекономічної ситуації в Україні, створило необхідні умови для проведення у вересні 1996 р. грошової реформи та запровадження національної валюти – гривні.

Основними завданнями грошової реформи були:

- заміна тимчасової грошової одиниці – українського карбованця на повноцінну національну валюту – гривню;

- зміна масштабу цін; оздоровлення і впорядкування грошового обігу, подолання катастрофічних соціально-економічних наслідків знецінення грошей;

- створення стабільної грошової системи та перетворення грошей на важливий стимулюючий фактор економічного і соціального розвитку, передусім за рахунок зростання нагромаджень та інвестицій у виробництво, структурної перебудови економіки, розвитку зовнішньоекономічних зв'язків.

Вибір прозорого варіанта виду грошової реформи був зумовлений прагненням:

- забезпечити довіру населення до нової національної валюти, а отже, і до політики уряду й економічних реформ, які він проводить;

- не допустити інфляційного сплеску і порушення стабільності валютного курсу, що могло би вплинути на зниження життєвого рівня населення;

- не допустити поширення спекулятивних операцій під час обміну карбованців на гривні;

створити прийнятний соціальний клімат, не допустити психологічної та соціальної напруженості у суспільстві у зв'язку із грошовою реформою.

Грошова реформа в Україні проводилася із 2 по 16 вересня 1996 р. Для обміну карбованців на гривні було створено розгалужену мережу обмінних пунктів комерційних банків, яких загалом налічувалося 10 320. Для обслуговування пенсіонерів було залучено 14 033 підприємства зв'язку, у тому числі у сільській місцевості 11 048, створено 91 851 комісію з обміну на підприємствах, в організаціях та установах. Це дало змогу забезпечити оптимальні зручності для населення і провести реформу організовано, без значних соціальних конфліктів.

За період реформи банківською системою було вилучено 97% емітованих до реформи карбованців. Протягом 15 днів щодо обміну карбованців на гривні звернулося 11,3 млн. чол., тобто 28% від загальної кількості дорослого населення, у тому числі 3 млн. пенсіонерів. Майже дві третини вилучених з обігу карбованців було обміняно населенню на гривні. Поряд із прямим обміном на гривні карбованці вилучалися з готівкового обігу також шляхом купівлі населенням товарів, оплати послуг, розміщення вкладів у банках. Упродовж 2-16 вересня 1996 р. у готівковому обігу одночасно використовувалися як гривні, так і карбованці з поступовим вилученням останніх. Практично з того часу і до сьогодні єдиним законним засобом платежу в Україні стала гривня.

Грошова реформа сприяла закріпленню фінансової стабільності, прискоренню розрахунків, залученню готівки до банківської системи, забезпеченню стабільності курсу

національної валюти щодо іноземних валют.

Важливим позитивним результатом грошової реформи стало те, що вдалося утримати стабільність на грошовому, споживчому та валютному ринках. Головне полягало у тому, що темпи інфляції до кінця 1996 р. постійно знижувались – із 2,0% у вересні до 0,9% у грудні. Курс гривні щодо іноземних валют був стабільним – на рівні, який склався напередодні реформи: 176 грн. за 100 дол. США.

Отже, введення повноцінної національної валюти – гривні забезпечило умови для прискорення подальшого реформування економіки.

У рамках даного періоду часу слід окремо виділяти періоди до і після кризи 1998 р., пов'язані з дефолтом в Україні. Наслідки цієї кризи для банківської системи України порівнюються з повномасштабною реформою грошової та кредитної системи. За одними оцінками, криза призвела до девальвації гривні на 38%. Знецінення капіталу комерційних банків становило 1 млрд. дол. США, унаслідок чого капітал 50 банків зменшився нижче встановленого мінімуму, прибутковість активів скоротилася у 2 рази, вплив вкладів населення становив більше 400 млн. грн. За іншими оцінками, втрати капіталу становили 964 млн. дол., або 46,1%.

Однак ця криза мала і позитивний момент. Усі банки зрозуміли, що на відміну від зарубіжної практики, де державні цінні папери поступаються за ліквідністю тільки готівці, у нас вони досить ризиковані й тому зосереджувати вклади на цих активах небезпечно. Банки на практиці переконалися, наскільки важлива диверсифікація портфеля активів.

Шостий етап (2000 р. – до сьогодні) характеризується прийняттям Верховною Радою України у 2000-2001 рр. законів “Про банки і банківську діяльність” і “Про фінансові послуги і державне регулювання ринку фінансових послуг”. Це був період управлінських, технічних і кадрових удосконалень, реорганізації банків, посилення контролю за їх діяльністю, підвищення стабільності та конкурентоспроможності банківської системи. У цей період НБУ створює обов'язкові резерви з активних операцій банків. Станом на 01.04.2000 р. у банківській системі налічувалося 69 проблемних банків, а кількість функціонуючих банків скоротилася із 176 до 161 [6].

За період із 2000 по 2005 р. із державного реєстру було виключено 32 банки, створено – 24. За цей період кількість активних операцій банків збільшилася у 5,2 рази, капіталу – у 4,1 рази, вкладів населення – у 5 разів. При цьому показники зростання банківської системи у декілька разів перевищують такі якісні характеристики, як рівень капіталізації, рентабельність, фінансова стійкість [6].

Висновки. На нашу думку, еволюція банківської системи України хронологічно може бути подана таким чином:

I етап – 1988-1990 рр. – створення прототипу системи українських комерційних банків у складі банківської системи СРСР;

II етап – 1991 р. – I півріччя 1992 р. – перереєстрація українських комерційних банків і початок формування банківської системи незалежної України;

III етап – II півріччя 1992 р. – 1993 р. – розвиток банківської системи України у період економічної та

політичної незалежності;

IV етап – 1994-1996 рр. – розвиток банківської системи України за рахунок упровадження монетарних методів;

V етап – 1997-2000 рр. – розвиток банківської системи в умовах фінансово-економічної кризи;

VI етап – 2000 р. – до сьогодні – розвиток банківської системи України в умовах стабілізації та розвитку економіки. Етап удосконалень і реорганізації банків України.

Сьогодні етап удосконалень і реорганізації банків України продовжується. Заходи, спрямовані на поліпшення ситуації, такі як: удосконалення управління, продаж активів, зниження витрат, скорочення кількості персоналу, припинення виплати дивідендів і навіть додаткове вливання капіталу, не завжди забезпечують очікувані результати. Тому держава розпочинає реструктуризацію банківської системи і реорганізацію окремих банків.

На нашу думку, вивчення банківської системи та відпрацювання заходів щодо структурної перебудови банківської системи має враховувати історичні особливості її розвитку та забезпечувати інформацією щодо можливої поведінки системи внаслідок зміни окремих її параметрів, а також якісну оцінку зовнішніх та внутрішніх відносно до функціонування системи чинників.

Література

1. Стельмах В.С., Д'яконова І.І., Сало І.В. Фінансово-кредитна система. Україна-Росія (XVIII-XX ст). – Суми: Слобожанщина, 2000. – С. 308.
2. Стельмах В.С. Національний банк України: перші десять років діяльності // Вісник НБУ. – 2001. – № 4. – С. 2-5.
3. Гребеник Н.І. Основні віхи у формуванні та проведенні грошово-кредитної (монетарної) політики. Стаття перша. Становлення монетарної політики в незалежній Україні // Вісник НБУ. – 2007. – № 5. – С. 12-22.
4. Денисенко М.П. Гроші та кредит у банківській справі: Навч. посібник. – К.: Алтера, 2004. – С. 461-467.
5. Лютий І.О. Грошово-кредитна політика в умовах перехідної економіки. – К.: Атака, 1999. – 240 с.
6. Карчева Г.Т. Особливості становлення та розвитку банківської системи України // Економіка і прогнозування. – 2005. – № 2.
7. Пшик М.І. Етапи становлення і розвитку фінансово-кредитних відносин в Україні // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України: Зб. тез доп. IX Всеукр. наук.-практ. конф. – Суми: УАБС НБУ, 2006. – 188 с.
8. Аллен Пол. Х. Реинжиниринг банка: программа выживания и успеха. – М.: Альпина-Паблицер, 2002. – 263 с.
9. Про Національний банк України: Закон України від 20.05.1999 р. № 679-XIV. – <http://www.rada.gov.ua>.
10. Грудзевич Я.В. Законодавче забезпечення незалежності Національного банку // Фінанси України. – 2003. – № 5. – С. 106-111.

